

Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Слонім, 2003. – 272 s.

Кніга ўяўляе сабой зборнік аўтарскіх артыкулаў і выступаў, прысвечаных гісторыі і сучаснасці палякаў Беларусі. Некаторыя з іх друкаваліся раней. Сабраныя ў адным выданні, яны ўяўляюць сабой спробу ўсебаковага асветлення гісторыі і сучаснасці польскай супольнасці Беларусі. Аўтар Тадэвуш Кручкоўскі спалучае выкладчыцкую працу на гістарычным факультэце Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэту імя Я.Купалы з кіраўніцтвам (з 2000 г.) Саюзам палякаў Беларусі.

Найбольшую цікавасць сярод змешчаных у зборніку матэрыялаў выклікаюць нарысы гісторыі польскай супольнасці (“Polacy na Białorusi”) і “Z historii etnicznej Polaków na Białorusi”), а таксама гістарыяграфічны аналіз адлюстравання гісторыі Беларусі і беларуска-польскіх адносінаў ў расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 – пачатку 20 ст. (“Dzieje Białorusi oraz stosunki polsko-białoruskie w świetle historii geografii rosyjskiej drugiej połowy XIX i początku XX wieku”). У апошнім тэксце заўважальная спроба даць ацэнку сучаснай беларускай гістарычнай паланістыцы.

Цэнтральнае месца ў матэрыялах зборніка займае гісторыя польскай супольнасці Беларусі і праблема ўзаемадчынненняў паміж беларусамі і палякамі на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь. Першы з азначаных аспектаў уключае між іншым пытанне пра радавод мясцовай польскай грамадскасці, ацэнку колькасці палякаў Беларусі, характарыстыку працэсаў паланізацыі (альбо самапаланізацыі) і г.зв. “располячэння” Беларусі, што было сутнасцю палітыкі расейскіх уладаў на беларускіх землях другой палове 19 – пачатку 20 ст., і апісанне нацыянальна-канфесійнай сітуацыі, якая ў вялікай ступені звязана аўтарам да разважанняў вакол паняцця “беларус-каталік”.

Адразу заўважым, што аўтар, як і большасць польскіх і беларускіх даследчыкаў, лічыць палякаў Беларусі карэнным, аўтахтонным насельніцтвам. Пры гэтым іх з’яўленне на беларускай зямлі ён тлумачыць галоўным чынам перасяленнямі. Прычым першае з’яўленне палякаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі ён адносіць да 5 – 6 ст., калі на землях населеных балтамі і фіна-уграмі, упершыню з’явіліся ўсходнія і заходнія славяне. Апошнія ішлі пераважна з Мазоўша (с. 88). Такім чынам, робіць выснову Т.Кручкоўскі, “палякі ад пачатку гісторыі былі карэнным насельніцтвам гэтых земляў” (с. 88)¹. У далейшым, на яго думку, таксама адбываліся масавыя перасяленні сялянства з Мазоўша (у тл. прымусовыя) на ўсход. У выніку на момант падпісання Крэўскай уніі (1385) на сучаснай тэрыторыі Беларусі пражывала да 100 тыс. “польскага насельніцтва” (с. 90). Адначасова адбыва-

¹ Узнікае пытанне, наколькі карэктным з навуковага пункту гледжання з’яўляецца атаясамліванне славянаў 5-6 ст. з палякамі. Зрэшты, на с. 156 сцвярджаецца, што першыя буйныя групы заходніх славянаў з’яўляюцца на беларускіх землях толькі ў 8 ст. Праўда, далей на гэтай жа старонцы аўтар паведамляе пра магільні мазаўшан з 5(?)–12 ст. у наваколлі Ляхавіч і Ваўкавыска.

лася перасяленне шляхты. Креўская унія прывяла, як сцвярджаецца, да сур'ёзных этнічных пераменаў, звязаных з наплывам у ВКЛ польскіх купцоў, рамеснікаў і шляхты. Перасяленні працягваліся таксама ў 15 – 16 ст. (с. 161). У выніку гэтых працэсаў “Літоўская Русь (Западная Беларусь)” была паўторна каланізаваная палякамі і літоўцамі (с. 162). У гэтым месцы аўтар ізноў падкрэслівае, што палякі з’яўляюцца карэнным насельніцтвам Беларусі. Пры гэтым ён фактычна пакідае адкрытай праблему заснавання аднаго з галоўных гарадоў рэгіёна – сучаснай Гародні. Летапісны Городен, на думку аўтара, месціўся на Палессі, на тэрыторыі Тураўскага княства (с.157).

Адразу можна заўважыць, што праблему радаводу палякаў Беларусі аўтар вырашае практычна не ўлічваючы велізарнай гістарыяграфіі пытання. Між тым аналіз польскай, беларускай і літоўскай гістарычнай літаратуры дазваляе сцвярджаць, што на думку большасці даследчыкаў трох краінаў, галоўным фактарам фармавання польскай супольнасці з’яўляліся працэсы паланізацыі і самапаланізацыі карэннага насельніцтва². Прыкладам могуць служыць працы вядомага польскага гісторыка Юліуша Бардаха. Ва ўмацаванні польскіх пазіцый на тэрыторыі “гістарычнай Літвы” галоўную ролю, на яго думку, адыграла пашырэнне польскай мовы і культуры сярод вышэйшых колаў грамадства Вялікага Княства Літоўскага. Ю.Бардах адзначаў супольнасць паходжання “літоўскіх палякаў” з этнічнымі беларусамі і літоўцамі, культурныя ўзаемаўплывы. На яго думку, у выніку паланізацыі сфармаваўся адметны тып паляка ў Літве і Беларусі, які па сваіх этнакультурных характарыстыках быў бліжэйшы да літоўца і беларуса, чым да паляка з этнічнай Польшчы³. Варта таксама працытаваць вядомага польскага географа і гісторыка Пятра Эбэрхарта: “Апалячэнне беларускай шляхты насіла эндагенічны характар, у большай ступені культурны, чым дэмаграфічны”⁴.

Даследчыкі прыйшлі да высновы, што перасяленні насельніцтва з тэрыторыі сучаснай Польшчы ў Беларусь насілі эпизадны характар і ніколі не былі масавымі. Невыпадкава сцвярджэнні Т.Кручкоўскага пра значную колькасць перасяленцаў не падмацаваныя спасылкамі ні на дакументы, ні на гістарычную літаратуру. Прызнанне беларускімі даследчыкамі таго факту, што польская грамадс-

² Гл., на пр., Jurkiewicz J. Osadnictwo Polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych // Acta Baltico-Slavica. 1994. T. 22; Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. Lwów, 1908; Romer M. Dwie teorie o Polakach litewskich // Zeszyty historyczne. Z.106. Paryż, 1993; Карашчанка І. Палякі // Этнаграфія Беларусі. Мінск, 1989; Werenicz W. Historyczne i kulturalne podstawy świadomości narodowej Polaków w Związku Radzieckim. (na przykładzie Białorusi) // Polacy w kościele katolickim w ZSSR. Pod red. ks. E. Walewandra. Lublin, 1991; Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988; Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 - люты 1917 г. Гродна, 2001; Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn historii pogranicza. 2000. Nr 1.

³ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. S. 197-198.

⁴ Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998. S 47.

касць сучаснай Беларусі з'яўляецца карэнным насельніцтвам, галоўным чынам грунтуецца на перакананні ў рашаючай ролі ў яе фармаванні працэсаў асіміляцыі.

Што датычыць месца знаходжання летапіснага Горадзена, то ў святле навуковай літаратуры 20 ст. (у т.л. прац заснавальніка Гарадзенскага гісторыка-археалагічнага музея польскага археолага і гісторыка Юзафа Яджоўскага) сцвярджаюцца пра палескую лакалізацыю сучаснай Гародні выглядае як недарэчнасць, недапушчальная нават у папулярнай літаратуры.

Зрэдку аўтар усё ж такі згадвае пра працэсы асіміляцыі. Напрыклад, ён заўважыў, што ў 16 ст. паланізавалася вярхушка шляхты літоўскага паходжання і “праваслаўнае баярства”. Аднак, на яго думку, гэта была невялікая група насельніцтва (с. 100). Таксама пра паланізацыю аўтар гаворыць у сувязі з аналізам яе трактоўкі ў беларускай гістарыяграфіі. Цалкам слушна аўтар сцвярджае перавагу не навучавага, а прапагандысцкага падыходу да гэтай праблемы ў працах большасці беларускіх гісторыкаў. Сапраўды многія беларускія даследчыкі, асабліва перыяду БССР і першых гадоў існавання Рэспублікі Беларусь, ужывалі тэрмін “паланізацыя” як пэўнае прапагандысцкае клішэ, не спрабуючы зразумець працэсы асіміляцыі ў канкрэтных гістарычных умовах. Адбылася мадэрнізацыя гісторыі, і падзеі 16 – 19 ст. разглядаліся так, быццам яны адбыліся ў 20 ст. – стагоддзі нацыянальнасцяў і нацыянальных дзяржаваў. Аднак хацелася б звярнуць увагу на іншую тэндэнцыю ў беларускай гістарыяграфіі, якая пазначылася ўжо напачатку 20 ст. Напрыклад, Вацлаў Ластоўскі ў *Кароткай гісторыі Беларусі* (1910), цытуючы вядомую *Прамову Івана Мяснішкі* разумеў паланізацыю як самапаланізацыю. Аўтар гэтых радкоў у даследаванні польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у апошнія пяцідзесяцігоддзе гісторыі Расейскай імперыі таксама прыйшоў да высновы, што немагчыма зразумець працэс асіміляцыі, карыстаючыся толькі паняццем “паланізацыя”. Даследаванне нацыянальна-культурнага і палітычнага становішча польскай грамадскасці Беларусі і Літвы напрыканцы 19 – пачатку 20 ст., а таксама імкненне разглядаць беларусаў у якасці галоўнага суб'екта ўласнай гісторыі спрыялі ўвядзенню ва ўжытак беларускай гістарыяграфіі паняцця “самапаланізацыя”⁵. Шкада, што гэтыя перамены ў беларускай гістарыяграфіі засталіся па-за ўвагай аўтара зборніка.

Справядліва крытыкуючы часта неабгрунтаванае ўжыванне паняцця “паланізацыя” ў беларускай гістарыяграфіі, Т.Кручкоўскі ў той жа час сцвярджае, што “традыцыі нацыянальнай асіміляцыі – гэта знаходка маскоўскіх кіраўнікоў”, што “толькі Масква, а не Польшча распрацоўвала і ажыццяўляла планы этнічных канфесійных пераменаў” (с. 99). Аднак у гістарычнай памяці беларускай грамадскасці надоўга застанецца ўспамін пра зняважлівае і часцяком варожае стаўленне польскіх чыноўнікаў да беларускай нацыянальнай меншасці ў міжваеннай Польшчы 20 ст.

Што датычыць праблемы “располячэння” (або, як піша Т.Кручкоўскі, “рэпаланізацыі”), то цалкам слушна аўтар згадвае пра расейскую палітыку ў 19 ст. на

⁵ Смелянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. С. 28 ды інш.

беларускіх землях Галоўнымі аб'ектамі “располячэння” стала шляхта, землеўладальнікі і каталіцкі касцёл. Часткай гэтай палітыкі была спроба ўвядзення ў дадатковае набажэнства ў касцёле расейскай мовы, звязаная з асобай ксяндза Фердынанда Сенчыкоўскага, які праяўляў найбольшую актыўнасць у ажыццяўленні гэтай рэформы ў Беларусі. Дарэчы, гэтая акцыя расейскіх уладаў атрымала асвятленне ў беларускай гістарыяграфіі⁶.

Т.Кручкоўскі сцвярджае, што няўдача Ф.Сенчыкоўскага прывяла да імкнення расейскіх уладаў увесці беларускую мову ў каталіцкае набажэнства. Менавіта ў гэты час, на яго думку, па ініцыятыве імперскіх чыноўнікаў нараджаецца паняцце “беларус-каталік”. У гэтым месцы варта спыніцца, бо характэрнай асаблівасцю тэкстаў зборніка з’яўляецца шматразовае паўтарэнне састарэлых стэрэатыпаў – “паляк=каталік” і “беларус=праваслаўны”. На думку аўтара, паняцце “беларус=каталік” было прыдуманна расейскімі ўладамі дзеля паступовай русіфікацыі палякаў. Пазней яно выкарыстоўвалася савецкімі ўладамі, а на пачатку 90-х гг. 20 ст. ужо ўладамі незалежнай Беларусі і дзеячамі БНФ (с. 209), якія быццам бы спрабавалі працягнуць расейскую і савецкую палітыку “располячэння”.

Разважаючы над гэтым тэзісам, можна было б шмат напісаць пра дзеячоў беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння пачатку 20ст., у прыватнасці, пра палітычную і літаратурную працу такога “прыдуманнага” расейскім царызмам “беларуса-каталіка” як Янка Купала. Можна было б падрабязна спыніцца на дзейнасці адной з буйнейшых беларускіх палітычных партый міжваеннага перыяду Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, створанай беларускім каталіцкім духавенствам. Можна было б распавесці пра імкненне віленскага біскупа (1904-1917), а пазней магільёўскага арцыбіскупа (1917-1918) Эдварда Ропы выкарыстоўваць беларускую мову ў каталіцкім набажэнстве не дзеля “русіфікацыі” палякаў-каталікоў, а дзеля лепшага разумення беларускім каталіцкім насельніцтвам асноў веры⁷. Можна было б згадаць пра падтрымку выдання беларускамоўнай каталіцкай літаратуры адміністратарам Магільёўскай дыяцэзіі (1905-1908) Станіславам Данісевічам, якога таксама не прыходзіцца падазраваць у імкненні “распалячыць” польскіх каталікоў. Але ж гэтыя факты шырока вядомыя. Цяжка паверыць, што прафесійны гісторык, які жыве і працуе ў Беларусі, іх не ведае⁸.

Трэба прызнаць, што заявы прадстаўнікоў расейскіх уладаў (у прыватнасці, Пятра Сталыпіна) пра ўвядзенне беларускай мовы ў дадатковае каталіцкае наба-

⁶ Гл., напр., Григорьева В. Из истории располячения костёла в белорусских губ. (Взгляд на проблему через деятельность каноника Ф.Сенчиковского) // Наш радавод. Кн. 4 (частка 3). Гродна, 1992; Смоленчук А. Попытки введения русского языка в католическое богослужение в Минской и Виленской диоцезиях. 60-70-е гг. XIX ст. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 20. Vilnius, 2002.

⁷ Smalianczuk A. Stosunek Biskupa Wileńskiego Edwarda Roppa do ruchów narodowościowych na Litwie i Rusi na początku XX w. // Magazyn Polski. Nr 1(15). Grodno, 1999.

⁸ Усё ж такі хочацца параіць для чытання хаця б артыкул Анатоля Грышкевіча *Удзел у Адраджэнні* // Наша вера. 1998. № 2 (5).

жэнства сапраўды мелі месца, але нават павярхоўнае знаёмства з гэтай праблемай дазваляе сцвярджаць, што на самой справе размова ішла пра ўвядзенне расейскай мовы. Тэрмін “беларуская” ў гэтым выпадку выкарыстоўся толькі дзеля прыкрыцця сапраўдных намераў. Па іншаму і быць не магло, бо расейскія ўлады ніколі не прызнавалі існаванне самастойнай беларускай мовы і прыкладалі вялізныя намаганні дзеля ліквідацыі ўсіх нацыянальна-культурных адметнасцяў беларусаў. Апроч таго, яны баяліся, каб каталіцкі касцёл не стаў цалкам зразумелым для беларусаў, бо ў гэтым выпадку маглі пахіснуцца пазіцыі прываслаўнай царквы.

Больш таго, даследаванне нацыянальна-канфесійнай сітуацыі ў Беларусі апошняй трэці 19 – пачатку 20 ст. дазваляе заўважыць, што расейскія ўлады самі спрыялі паланізацыі (самапаланізацыі) беларускага насельніцтва, распаўсюджваючы стэрэатып “каталік=паляк”. Яны не здолелі знайсці іншы крытэрыў для вызначэння польскага насельніцтва, на якое распаўсюджваліся антыпольскія абмежаванні. У пэўны момант (апошняя трэць 19 ст.) інтарэсы нацыянальна арыентаванай часткі польскага каталіцкага духавенства і расейскага чыноўніцтва пачалі супадаць. Беларускую нацыю разбіралі па канфесійнай прыкмеце на прываслаўных=расейцаў і каталікоў=палякаў.

У сучаснай польскай навуцы назіраецца тэндэнцыя адмовы ад гэтага стэрэатыпа. У прыватнасці, вядомы дэмограф, географ і гісторык П.Эбэрхардт, які вельмі часта цытуецца ў зборніку, адмовіўся ад падобнага атаясамлівання і прызнаў факт існавання беларусаў-каталікоў на рубяжы 19 – 20 ст. у цэнтральнай і ўсходняй Беларусі⁹. Толькі на беларуска-польскім этнічным паўзмежжы, на яго думку, прыналежнасць да каталіцкага касцёлу напачатку 20 ст. трэба лічыць крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці. Дарэчы, раней пра існаванне беларусаў-каталікоў пісалі такія грунтоўныя знаўцы Беларуска-Літоўскага краю, як Міхал Ромэр¹⁰ і Леон Васілеўскі¹¹. Існаванне беларусаў-каталікоў прызнае таксама Юліуш Бардах¹². Пазіцыя Т.Кручкоўскага, які паўтарае стэрэатып 19 ст., можа быць ахарактарызаваная як палітычны анахранізм, які не мае нічога агульнага з навуковым падыходам да праблемы.

Атаясамліванне польскай нацыянальнасці і каталіцкай веры з’яўляецца падмуркам аўтарскіх падлікаў колькасці палякаў у сучаснай Беларусі. Праўда, і ў гэтым выпадку аўтар у розных тэкстах называе розныя лічбы. Напрыклад, на с. 151 сцвярджаецца, што ў Беларусі пражывае ад 1,5 да 2 млн. палякаў (у т.л. 700-800 тыс. на Гарадзеншчыне), на с. 226 – ад 1 да 1,5 млн., на с. 252 – ізноў ад 1,5 да 2 млн. Т.Кручкоўскі цалкам ігнаруе вынікі перапісу 1999 г. (396 тыс. палякаў, што склала каля 4% насельніцтва¹³), сцвярджаючы іх фальсіфікаванасць. Пры гэтым

⁹ Эбэрхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897-1989. Мінск, 1997.

¹⁰ Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. S. 9.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i jej ludy. Warszawa, 1907. S. 5.

¹² Bardach J. Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraina. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. Lublin-Rome, 1999. S. 377.

¹³ Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи 1999 г. Минск, 1999. С. 20.

звяртаецца ўвага, на тое, што за перыяд з 1989 па 1999 г. на фоне агульнага змяншэння насельніцтва колькасць беларусаў у краіне вырасла не толькі ў працэнтах, але і ў абсалютных паказчыках, у т.л. і ў тых сельскіх мясцовасцях Гарадзеншчыны (Астравецкі і Ашмянскі раёны), дзе зменшылася колькасць палякаў. Аднак варта заўважыць, што прырост колькасці беларусаў у вялікай ступені тлумачыцца іх вяртаннем на Радзіму пасля распаду СССР. Да таго ж сучасная Рэспубліка Беларусь не з'яўляецца нацыянальна арыентаванай дзяржавай, падобнай, напрыклад, на міжваенную Польшчу, а яе палітычнае кіраўніцтва, на меншай меры з 1994 г., ніколі не праводзіла палітыкі дзяржаўнай падтрымкі беларушчыны. Што датычыць зафіксаваных нацыянальных пераменаў у некаторых сельскіх раёнах Гарадзенскай вобл., то ў гэтым выпадку на свядомасць людзей мог паўплываць сам факт абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Вядома, што нацыянальная свядомасць жыхароў паўзмежжа (у т.л. польска-беларускага) падвержаная пераменам у залежнасці, напрыклад, ад палітычнай сітуацыі.

Вынікі перапісу 1999 г. абвяргаюць сцвярджэнне аўтара пра амаль поўнае знікненне беларускай мовы з ужытку насельніцтва. У зборніку сцвярджаецца, што напрыканцы савецкага перыяду 80-90% беларусаў цалкам перайшлі на расейскую мову (с. 139). У іншым месцы адзначаецца, што ў Беларусі паўсюдна размаўляюць па-расейску (!) (с. 219). У той жа час вынікі перапісу паказалі, што 41,3% беларусаў стала размаўляе на роднай мове. У Менскай і Гарадзенскай вобл. болей за 50% насельніцтва паўсядзённа карыстаецца беларускай мовай. Дарэчы, самым беларускамоўным народам краіны, паводле перапісу, з'яўляюцца якраз беларускія палякі. 57,6% усіх беларускіх палякаў заявілі, што стала размаўляюць па-беларуску¹⁴. Варта яшчэ раз падкрэсліць, што перапіс адбываўся ва ўмовах, калі дзяржаўныя ўлады Рэспублікі Беларусь мэтанакіраванна праводзілі (і праводзяць!) палітыку русіфікацыі краіны.

На фоне недаверу да вынікаў перапісу 1999 г. як і да ўсіх іншых дасавецкіх і савецкіх перапісаў здзіўляе часцяком бескрытычнае стаўленне аўтара да дадзеных польскіх перапісаў, якія ахоплівалі тэрыторыю Заходняй Беларусі. Нават перапісы 1919 і 1921 г., верагоднасць якіх ставіць пад сумненне дэмограф Пётр Эбэрхардт¹⁵, тракуюцца амаль як абсалютная ісціна*.

Імкнучыся даказаць, што палякі Беларусі – гэта фактычны субэтнас польскай нацыі, этнакультурныя асаблівасці якога тлумачацца толькі тым, што расейскія, савецкія і беларускія ўлады на працягу двух стагоддзяў пераследвалі (і пераследуюць) польскасць на “крэсах”, Т.Кручкоўскі ізноў праігнараваў вельмі

¹⁴ Тамсама. С. 23.

¹⁵ Эбэрхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897-1989. С. 78.

* Напрыклад, сцвярджэнне аўтара пра зацікаўленасць польскага боку ў аб'ектыўных дадзеных адносна нацыянальнай структуры насельніцтва падчас перапісу 1919 г. падаецца занадта катэгарычным. Ён праводзіўся ў перыяд г.зв “савецка-польскай вайны” і адрозніваўся тым, што ўпершыню задавалася пытанне пра нацыянальную прыналежнасць.

багатую гістарычную літаратуру Польшчы, Літвы і Беларусі, прысвечаную праблеме свядомасці мясцовай польскай супольнасці. У прыватнасці, даследчыкі (у першую чаргу, польскія) прааналізавалі феномен падвоенай свядомасці значнай часткі прадстаўнікоў “палітычнай нацыі” Рэчы Паспалітай на беларускіх і літоўскіх землях, які вызначаўся формулай: *gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus*¹⁶. Апошняя (*natione Polonus*) звычайна датычыла толькі культурнай прыналежнасці і сацыяльнага становішча. Палітычная пазіцыя часцей вызначалася першым кампанентам – *gente Lithuanus (vel Ruthenus)*. Гэтая падвоеная свядомасць, як паказалі даследаванні Ю.Бардаха, існавала нават у 19 ст. Менавіта з ёй звязаны палітонім апошняй трэці 19 ст. “літоўскія палякі”. Дарэчы, на каталіцкай тэрыторыі гістарычнай Літвы гэтае паняцце ў той час з’яўлялася таксама этнонімам.

Права на існаванне тэрміну “літоўскія палякі” пацвярдзіў аналіз палітычнай дзейнасці польскай грамадскасці Беларусі і Літвы напрыканцы 19 – пачатку 20 ст. (асабліва ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг.)¹⁷. У польскім руху ў гэты час выразна выявіліся два накірункі – краёвасць і прыхільнасць да польскай нацыянальнай дактрыны ў фармуліроўцы Партыі нацыянальных дэмакратаў. Краёўцы зыходзілі з інтарэсаў усяго Беларуска-Літоўскага краю і ўсіхнасяляючых яго народаў, імкнуліся замяніць этнакультурнае разуменне нацыі разуменнем яе як палітычнай катэгорыі і стала падкрэслівалі адметнасць Беларусі і Літвы не толькі ад Расеі, але і ад Польшчы. Яны карысталіся падтрымкай пераважнай большасці мясцовай польскай грамадскасці. Польскія краёўцы, як і беларускія дзеячы, успрымалі Беларусь і Літву ў якасці суб’екта гісторыі і марылі пра яе пераўтварэнне ў суб’ект палітыкі.

Развіццё літоўскага нацыянальнага руху выклікала пэўную трансфармацыю паняцця “літоўскія палякі”. Нацыянальныя памкненні літоўцаў спрыялі таму, што частка эліты “літоўскіх палякаў” пачала актыўна звяртацца да элементаў этнічнай літоўскай культуры (напр., Канстанцыя Скірмунт). Слова “літоўскія” ў словазлучэнні “літоўскія палякі” напачатку 20 ст. звязвалася ўжо не толькі з “гістарычнай”, але і з “этнаграфічнай” Літвой. У той жа час па меры развіцця беларускага руху “літоўскія палякі”, якія жылі на этнічных беларускіх землях, падпадалі пад пэўныя ўплывы беларускасці. Можна назваць імёны Эдварда Вайніловіча, Аляксандра Ельскага, Марыі Магдалены Радзівіл і Рамана Скірмунта. Аўтарытэт, якім карысталіся названыя прадстаўнікі эліты сярод асноўнай масы мясцовых палякаў, сведчыць пра тое, што беларускае ў той ці іншай форме прысутнічала ў свядомасці значнай часткі польскай грамадскасці на этнічных беларускіх землях. Усё гэта дае падставы для ўжывання паняцця “беларускія палякі”.

Феномен краёвасці ў польскім руху пачатку 20 ст. дазваляе ўбачыць спецыфіку мясцовай польскай грамадскасці, звяртае ўвагу на яе этнакультурную ад-

¹⁶ Адным з першых звярнуў увагу на гэты феномен польскі даследчык Ю.Бардах у кнізе *O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988*.

¹⁷ Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг. Гародня, 2000.

метнасць. Т.Кручкоўскі ўпарта ўсё гэта ігнаруе. Нават прызнаны факт беларуска-моўнасці значнай часткі (у першую чаргу вясковай) польскай супольнасці, ён спрабуе абвергнуць тэзісам, што польская мова “на Крэсах” з’яўляецца мовай *sakrum*, якой нельга паўсядзённа карыстацца ў хаце (!?) (с. 170). У іншым месцы аўтар сцвярджае, што г.зв. “простая мова”, на якой размаўляе значная частка вясковага насельніцтва, можа трактавацца як варыянт польскай мовы (с. 219). Пры гэтым ігнаруюцца працы польскіх філолагаў, у прыватнасці прафесара Эльжбеты Смулковай, якая лічыць “простую мову” дыялектам беларускай¹⁸.

Асобнай увагі патрабуе “беларускі сюжэт” зборніка. Ён складаецца з ацэнкі беларуска-польскіх узаемадачынненняў на тэрыторыі сучаснай Беларусі, са звестак пра многія вызначальныя падзеі беларускай гісторыі, а таксама са спробы аналізу і ацэнкі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі.

Найбольшую ўвагу беларускай гістарыяграфіі аўтар удзяляе ў тэксце, прысвечаным адпостраванню гісторыі Беларусі і беларуска-польскіх адносінаў у расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 ст. Увядзенне ў дадзены тэкст ацэнчаных меркаванняў адносна беларускай гістарыяграфіі дапамагае аўтару сцвярджаць, што адным з падмуркаў сучаснай беларускай гістарыяграфіі з’яўляецца... кансерватыўная плынь расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 ст. Характэрна, што пры гэтым аб’ектам аўтарскага аналізу з’яўляюцца пераважна навукова-папулярныя выданні 1990 – 1993 гг., напр., *100 пытанняў і адказаў па гісторыі Беларусі* (Мінск, 1993), а таксама тыя канцэпцыі і ідэі, якія нарадзіліся на самым пачатку існавання Рэспублікі Беларусь і не маглі быць пазбаўленыя пэўнай палітызаванасці. У прыватнасці, вельмі крытычна аўтар ставіцца да канцэпцыі ўтварэння ВКЛ аўтарства Міколы Ермаловіча. У якасці спадчыны расейскіх гісторыкаў канца пазамінулага стагоддзя ён ацэньвае працы М.Ермаловіча, Г.Сагановіча, Э.Зайкоўскага, А.Грыцкевіча ды інш., у якіх ВКЛ разглядаецца як беларуская дзяржава. Пры гэтым адсутнічаюць спасылкі на працы названых аўтараў. Між тым публікацыі таго ж Генадзя Сагановіча не даюць ніякіх падставаў сцвярджаць, што ён лічыць ВКЛ выключна беларускай дзяржавай. У *Нарысе гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст.* (Мінск, 2001)* даследчык, напр., характарызуе ВКЛ як літоўска-беларускую дзяржаву, у якой пры палітычнай дамінацыі літоўцаў вельмі значную ролю адыгрывалі беларускія землі з іх вялізным дэмаграфічным і грамадска-культурным патэнцыялам¹⁹.

¹⁸ Гл., напр., Smułkowa E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? // *Język a tożsamość na pograniczu kultur*. Pod red. E.Smułkowej i A.Engelking. Białystok, 2000. S. 92 ды інш.

* Кніга Г.Сагановіча была падрыхтаваная і выдадзеная ў рамках сумеснага польска-беларуска-украінска-літоўскага праекту выдання падручнікаў па гісторыі кожнай з краін-удзельніц праекту. Сцвярджэнне Т.Кручкоўскага (с. 87), што беларусы не ўдзельнічаюць у гэтым праекце не адпавядае рэчаіснасці.

¹⁹ Сагановіч Г. *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст.* Мінск, 2001. С. 72.

Таксама не адпавядае рэчаіснасці сцвярджэнне пра імкненне беларускіх гісторыкаў апраўдаць верасень 1939 г. Сапраўды, беларусы, абураныя вынікамі Рыжскага міра, які падзяліў беларускія землі паміж Польшчай і Савецкай Расеяй, і зняважаныя палітыкай дзяржаўнай асіміляцыі ў міжваеннай Польшчы, мелі свой уласны погляд на падзел Польшчы і аб'яднанне тэрыторыі Беларусі. Аднак у сучаснай беларускай гістарыяграфіі апроч публікацый, якія апраўдваюць УСЕ дзеянні савецкай улады і зыходзяць ад “прыдворных” (выраз нямецкага даследчыка Райнера Лінднера) гісторыкаў, ёсць зусім іншыя ацэнкі падзеяў 1939 г. У прыватнасці, сцвярджаецца, што гэтыя падзеі былі трагедыяй не толькі палякаў, але і беларусаў, якія ў выніку агрэсіі Чырвонай арміі трапілі ў зону савецкага таталітарызму²⁰.

Нельга не адразаваць на абвінавачванні беларускіх і літоўскіх даследчыкаў у расізме (с. 187) і імкненні стварыць “вялікую Беларусь” конштам земляў суседніх дзяржаў (с. 192). Адзінае ў чым можна папракнуць даследчыкаў пачатку 90-х гг. дык гэта ў свайго роду “картаграфічнай экспансіі” (напр., *Ширяев Е. Русь Белая, Русь Чёрная и Литва в картах. Минск, 1991*). Зрэшты, сцвярджаючы “расізм” беларускіх гісторыкаў Т.Кручкоўскі ізноў жа не спасылаецца на працы айчынных “расістаў”. Аўтар зборніка ўпарта імкнецца пераканаць чытача ў наяўнасці тэрытарыяльных прэтэнзій “беларускіх нацыяналістаў” (так ён называе прадстаўнікоў палітычнай апазіцыі ў Беларусі) (с. 242). Пры гэтым абвінавачванні не грунтуюцца на фактах.

У сваіх ацэнках беларускай гістарыяграфіі аўтар звяртае ўвагу на найбольш палітызаваныя працы даследчыкаў пачатку 90-х гг., абмінаючы факт, што яны ўяўляюць сабой учорашні дзень беларускай гістарычнай навукі. Застаецца загадкай, ці арыентуецца выкладчык гістарычнага факультэту Гарадзенскага ўніверсітэту ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі наогул? Зрэшты, апошнія можа толькі перашкодзіць доказу несамастойнасці і палітызаванасці беларускай гістарычнай навукі. У кантэксце прадстаўленых тэкстаў смешна выглядае заклік да беларускіх даследчыкаў, каб яны глядзелі на ўласную гісторыю са свайго пункту погляду, а не з расейскага або савецкага. Уласны пункт погляду на многія гістарычныя падзеі беларуская навука ўжо мае. Каб заўважыць гэта, патрэбна толькі жаданне і ўважлівае вывучэнне тэкстаў.

Крытычныя заўвагі нараджаюць таксама прыведзеныя звесткі па многіх падзеях беларускай гісторыі і ацэнкі гэтых падзеяў. Толькі як недарэчнасці можна расцаніць такія, напр., сцвярджэнні аўтара, што першым вядомым полацкім князем быў летапісны князь Тур (с. 88), а пасля смерці Міндоўга ВКЛ наогул распалася (с. 90). Здзіўленне выклікае аналогія паміж татарскай заваёвай паўночна-усходняй Русі і далучэннем беларускіх земляў да дзяржавы Міндоўга (с. 90). Як вядома летапісы практычна не ўтрымліваюць паведамленняў пра войны Міндоўга суп-

²⁰ Гл., напр., Смалянчук А. Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. 2000. Том 3.

раць княстваў Белай і Чорнай Русі. Таксама здзіўляе сцвярджэнне аўтара, што нібыта ў 1569 г. пасля разрыву перамоваў у Любліне шляхта Гародні і Берасця (разам з Падляшшам) на павятовых сейміках прыняла дэкларацыю пра ўваходжанне ў склад Каралеўства Польскага, і толькі падпісанне Люблінскай уніі перашкодзіла ажыццяўленню “мары” гарадзенскай і берасцейскай шляхты. Гэтая падзея прыводзіцца без спасылкі на дакумент або гістарычную літаратуру. Спробы адшукаць прыведзены факт у працах такіх вядомых даследчыкаў як Гжэгаж Блашчык, Генрык Люлевіч або Ежы Ахманьскі²¹ закончыліся безвынікова. Пералік падобных “дзіўных” паведамленняў можна працягваць і далей, але і без таго відавочны нізкі навуковы ўзровень прадстаўленых тэкстаў.

Асобна трэба адзначыць аўтарскія сужэнні адносна гісторыі беларускага нацыянальнага руху. І ў гэтым выпадку чытач, які арыентуецца ў працах беларускіх даследчыкаў, будзе асуджаны на цэлы шэраг “адкрыццяў”. Напрыклад, Кастусь Каліноўскі аказваецца прадстаўніком польскага рэгіяналізму, а Міхаіл Каяловіч – прадстаўніком рэгіяналізму расейскага (с. 116). Сцвярджаючы, што К.Каліноўскі быў свядомы свайго польскага радаводу, аўтар чамусьці абмінае факт, што апошнія перадсмяротныя і развітальныя “Лісты з-пад шыбеніцы” “паляк” Каліноўскі адрасаваў беларускаму народу і пісаў па-беларуску. На самой справе, у выпадку К.Каліноўскага і М.Каяловіча можна казаць пра пачаткі зараджэння ўласна беларускага нацыянальнага руху, які ў той час праяўляўся ў выглядзе “заходнерусізму” (М.Каяловіч) і “ліцвінства” (К.Каліноўскі).

Відавочна імкненне аўтара паказаць залежнасць беларускага грамадска-палітычнага руху ад расейскай адміністрацыі або ад расейскіх рэвалюцыйных арганізацый. У зборніку сцвярджаецца, што беларускасць размяталася царскімі ўладамі як адна са складовых расейскай этнічнай супольнасці і з’яўлялася сродкам барацьбы супраць палякаў (с. 106). З гэтым можна пагадзіцца, але трэба дадаць, што беларускасць не з’яўлялася расейскай выдумкай, а мела ўласныя традыцыі. Т.Кручюўскі пра гэта маўчыць. У выніку беларусы ў яго артыкулах (па меншай меры, каталіцкая частка) і іх нацыянальная дзейнасць выглядаюць як антыпольская расейская інтрыга. У святле гэтай ідэі становяцца больш зразумелымі прыведзеныя аўтарскія ацэнкі беларускай гістарыяграфіі, абвінавачванні беларускай апазіцыі (асабліва БНФ) у спрабах працягваць расейскую і савецкую палітыку “располячэння” ды інш.

Стаўленне Тадэвуша Кручюўскага да беларускасці прымушае згадаць погляды аднаго з прадстаўнікоў “заходнерусізму” кандыдата гістарычных навук Валерыя Чарапіцы. Апошні таксама знаходзіцца ў палоне стэрэатыпаў расейскай прапаганды 19 ст., якая не прызнавала існавання самастойнай беларускай нацыі і ацэньвала беларускі рух ужо як антырасейскую польскую інтрыгу. У даследа-

²¹ Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza. 1492-1569. Poznań, 2002; Lulewicz H. Gniewów o unję ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588. Warszawa, 2002; Ochmański J. Historia Litwy. Wyd. trzecie. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990.

ванні, прысвечаным М.Каяловічу, В.Чарапіца ў прыватнасці назваў трагедыяй тое, што пачынальнікамі беларускага руху былі прадстаўнікі “паланізаванай каталіцкай шляхты – “двойныя ренегаты, ренегаты ренегатов”²². У дадзеным выпадку размова ідзе пра такіх дзеячоў беларускай культуры як Людвік Кандратовіч, Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. На думку В.Чарапіцы, іх сапраўднай мэтай было акаталічванне і апалячванне беларусаў, каб раскалоць “адзіны расейскі народ”. Адпаведна, беларускі рухці, як піша В.Чарапіца, “белорусский национал-сепаратизм і т.н. “адраджэнне” – гэта толькі інтрыгі зламыснай Польшчы²³. У сваім даследаванні В.Чарапіца (услед за М.Каяловічам) выказвае ўпэўненасць, што канфесійная прыналежнасць з’яўляецца галоўным крытэрыем вызначэння нацыянальнасці.

Відавочна падабенства пазіцый В.Чарапіцы і Т.Кручкоўскага. Абодва настойваюць на стэрэатыпах “паляк=каталік” і “праваслаўны=расеец або беларус”. Пазіцыя аднаго з’яўляецца быццам люстраным адбіткам пазіцыі другога. Міжволі згадваюцца “заходні і ўсходні вучоныя” з трагікамедыі Я.Купалы “Тутэйшыя” з іх ацэнкай беларускай нацыі.

У заключэнне неабходна адзначыць, што аўтар часта пярэчыць сам сабе, прыводзіць розныя дадзеныя і выказвае супрацьлеглыя думкі на адзін і той жа прадмет у розных артыкулах, прычым ніяк гэтага не тлумачыць. Цяжка рэцэнзаваць падобную працу. Навуковая нехайнасць, супярэчлівасць, палітызаванасць высноў і ацэнак, адсутнасць спасылак на многіх важных пазіцыях – характэрная рыса тэкстаў зборніка.

Трэба прызнаць, што рэцэнзаваны “навукова-папулярны” зборнік не належыць ні польскай, ні беларускай гістарыяграфіі. Гэта хутчэй праява “крэсова-патрыятычнай” публіцыстыкі ў духу Польшчы 20 – 30-х гг. мінулага стагоддзя.

Алесь Смалянчук

Jerzy Gordziejew. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 354 s.

Манаграфія прысвечана гісторыі развіцця Гародні і яго насельніцтва ў 18 ст. Даследаванне складаецца з чатырох раздзелаў, падзеленых на пункты і падпункты, ёсць уводная частка і заключэнне, да тэксту дададзена 16 табліцаў і 3 карты.

Перш за ўсё належыць адзначыць, што гэтая тэма ніколі яшчэ не даследавалася на такім грунтоўным узроўні. Найбольш уражвае колькасць выкарыстаных і ўведзеных упершыню ў навуковы зварот крыніцаў. Здаецца, што адносна сацыя-тапаграфіі Гародні 18 ст. Ю.Гардзееў знайшоў усё, што толькі можна выявіць ў архівах і бібліятэках Беларусі, Польшчы, Расеі і Летувы. Акрамя таго, аўтар выкарыстаў максімальна шырокае кола друкаваных крыніцаў і навуковай літаратуры на польскай, беларускай і расейскай мовах.

²² Черепица В.Н. Михаил Осипович Кюлович. История жизни и творчества. Гродно, 1998. С.22.

²³ Тамсама. С. 6.

Ва ўводнай частцы пры вызначэнні галоўных праблемаў свайго даследавання, Ю.Гардзееў акрэсліў значэнне Гародні з самага пачатку існавання і дадаў невялікі экскурс аб назве “Беларусь” (гэта важна, калі ўлічыць, што кніга адрасавана галоўным чынам польскаму чытачу), а таксама ахарактарызаваў сучасны ўзровень распрацаванасці гісторыі горада. Тут змешчана вельмі каштоўная інфармацыя аб лёсе архіваў Гародні і іх сучасным месцазнаходжанні. Неабходна заўважыць, што аўтар вызначыў храналагічныя рамкі свайго даследавання з 1712 па 1795 гг. і растлумачыў такое рашэнне наяўнасцю і рэпрэзентатывнасцю крыніцаў менавіта на гэты час, але манаграфія на самой справе ахоплівае значна больш шырокі перыяд.

Першы раздзел цалкам прысвечаны гісторыі Гародні, пачынаючы з дагістарычных паселішчаў на тэрыторыі будучага горада, яго заснавання ўсходнімі і славянамі на рубяжы 10–11 ст. і да 18 ст. Аўтар разглядаеў летувіскую і славянскую тэорыі паходжання назвы горада: першая — ад літувіскага “gardinys” (агароджа хлява) ці “Gardunithis” (імя паганскага бога, які апекаваўся хатняй жывёлай), другая — ад славянскага “гародня” (умацаванне старажытнаславянскага паселішча). Ю.Гардзееў упамінае яшчэ і жыдоўскую тэорыю, але, напэўна, лічыць яе несур’ёзнай, і таму паведамляе пра яе ў іншым месцы сваёй працы.

Даследчык зрабіў кароткі нарыс развіцця Гародні да надання ёй 21 сакавіка 1496 г. магдэбургскага права, акцэнтуючы тое, што паступовая і даволі дынамічная эвалюцыя горада была перарвана з канца 13 ст. да пачатку 15 ст. у выніку складанай ваеннай сітуацыі (вайна з галічанамі і крыжакамі). У гэтым раздзеле разгледжана планіроўка Гародні ў сярэдзіне 16 ст. на аснове дадзеных валочнай памеры 1560–1561 гг., прасочаны працэс фарміравання гарадскога насельніцтва, перш за ўсё з навакольных жыхароў, а таксама за кошт прыезджых з краін Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, Польшчы, Масковіі. Асветлены сацыяльны склад насельніцтва і розныя віды нерухамай маёмасці: княская, шляхецкая, мяшчанская і духавенства.

У другім раздзеле манаграфіі Ю.Гардзееў ахарактарызаваў ўмовы фарміравання і развіцця ўрбаністычнай прасторы Гародні. Ён прааналізавана пытанне, да якога тыпу паселішчаў належыць горад, які складаецца з замка і пасада. Выглядае праблематычным сцвярджэнне, што гарадзенскі князь выбіраўся правадыром ваенных паходаў праз мясцовае веча, якое мела архаічную структуру. У крыніцах няма ўспамінаў аб гарадзенскім вечы. Наўрад ці Гародня была ў гэтым плане падобнай, напрыклад, да Ноўгарада Вялікага.

Аўтар акрэсліў палітычнае значэнне Гародні на працягу 14–18 ст. у адміністрацыйнай структуры ВКЛ у параўнанні з іншымі гарадамі дзяржавы. Ён ўказаў, што Гародня заўсёды мела найвышэйшы ранг і адносілася да найвялікшых гарадоў княства. Гэта было звязана перш за ўсё з геаграфічным месцазнаходжаннем горада. Палітычная функцыя Гародні растлумачана аўтарам шэрагам палажэнняў: тут час ад часу знаходзіліся найвышэйшыя ўлады дзяржавы (пералічаны князі і каралі ад Вітаўта да Баторыя, якія часта наведвалі горад); у Гародні праводзіліся пасед-

жанні Рады паноў, вальнага сойму; у 1673 г. была прынята пастанова аб правядзенні ў Гародні кожнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай (з таго часу і да падзелу тут адбылося 11 сеймаў); у час праўлення Станіслава Аўгуста тут працавалі Літоўская Скарбовая камісія, Літоўскі трыбунал, Вайсковая камісія, праходзілі сесіі Асэсарскага суду; ужо з 1413 г. Гародня з'яўлялася цэнтрам павету і ў ёй рэгулярна збіраліся сеймікі шляхты.

Перыяд з сярэдзіны 17 да канца 18 ст. разгледжаны даследчыкам у асноўным праз прызму ваенных падзеяў, якія разам з пажарамі і эпідэміямі катастрофічна паўплывалі на развіццё Гародні. Толькі з сярэдзіны 18 ст. становішча пачало паступова выпраўляцца. Вялікае значэнне для горада мелі рэформы часоў Станіслава Аўгуста, калі ў 1776 г. была арганізавана Камісія Добрага парадку, якая вялікую ўвагу надавала правільнаму кіраванню: былі ўрэгуляваны фінансы, створаны інвентары горада, вяліся перапісы жыхароў, складзена карта Гародні 1780 г. Аўтар падкрэслівае неадназначнасць постаці Антонія Тызенгаўза: з аднаго боку — рэфарматар, з другога — няздольны адміністратар, махінатар.

Трэці раздзел прысвечаны ўласна тапаграфіі Гародні 18 ст. Ю. Гардзееў дакладна прааналізаваў ландшафт горада. Аўтарам растлумачаны два прынцыпы планіроўкі горада: старажытны — нерэгулярны, спантанны, вызначаны рэльефам, і больш позні — рэгулярны, які праводзіцца ў жыццё з часоў Валочнай памеры Жыгімонта Аўгуста. Вылучаны галоўныя элементы планіроўкі — Падол, кварталы на ўсход і поўнач ад рынку, занёманская частка. Адзначана, што цэнтрам гораду быў Рынак, ад якога адыходзіла 8 вуліц — з поўдня на поўнач і на ўсход. Вызначаны накірункі пашырэння Гародні з 16 па 18 ст.

Аўтар разглядае праблему паходжання назваў вуліц і прапанаваў іх класіфікацыю, у якой вылучыў 8 пунктаў: 1) ад назваў мясцовасцяў, куды вядуць шляхі, што з'яўляюцца працягам гэтых вуліц (Віленская, Азёрская і інш.), 2) ад прафесіі, якой займаліся жыхары вуліцы (Златарская, Гарбарская), 3) ад размяшчэння вуліцы адносна важных гарадскіх пунктаў (Замкавая, Маставая), 4) ад значэння вуліцы ў агульнай прасторавай структуры горада (у 17 ст. вул. Вялікая называлася Маставой, што паказвала на пераправу праз Нёман), 5) ад асаблівасцяў рэльефу тэрыторыі горада, водных ар'ерый альбо межаў горада (вуліца над ровам Гарадніцы, вуліца над берагам Нёмана, што вядзе да Замку і г. д.), 6) доўгія назвы, якія паказвалі на канцовыя пункты вуліц (вуліца з Рынку на Падол, вуліца Жыдоўская з Рынку да Замку), 7) ад імёнаў альбо прозвішчаў уладальнікаў нерухомасці ў 16 ст. (Калоцінская, Рабееўская), 8) ад сакральных аб'ектаў (Бернардыйская, Царкоўная і інш.). Трэба заўважыць, што гэты падзел выглядае занадта дэталізаваным і штучна ўскладнёным, таму што назвы вуліц з пунктаў 3, 4, 5, 6 і нават 8 тыпалагічна вельмі блізкія. Усе яны паходзяць ад пэўных важных гарадскіх аб'ектаў.

Значная частка гэтага раздзелу прысвечана выкарыстанню гарадской прасторы. Тут дадзена кароткая, але ёмістая характарыстыка гісторыі забудовы Замка-

вай гары, а таксама з усёй магчымай падрабязнасцю выкладзены звесткі аб Рынку, будынку ратушы ў 16 – 18 ст., комплексе гандлёвых крамаў, а таксама пра корчмы і заездныя дамы (з дадаткам табліцы, дзе пералічаны ўсе гарадзенскія корчмы 18 ст. з іх месцазнаходжаннем, уладальнікамі, а таксама асобнай графой з крыніцамі інфармацыі аб гэтых аб’ектах), пра гарадзенскія млынах, бровары, цагельні, забяспячэнне гораду вадою з вадаправоду і студыяў, брукаванне вуліцаў, каналізацыю, супрацьпажарную ахову, турму, прэнгер (слуп ганьбы), шыбеніцу, масты праз Нёман, паром і гарадскія брамы. Далей апісана тапаграфія забудовы Гародні — гэта самая вялікая (больш за 70 стар.) асобная частка манаграфіі, якая ўтрымлівае кароткі ўступ з пераходызацыяй урбаністычнага фарміравання Гародні ад 11 да 17 ст. і падрабязны наратыўны матэрыял аб планіроўцы і забудове горада ў 18 ст. па вуліцах і пляцах, з імёнамі ўладальнікаў будынкаў і пляцаў, а таксама са шматлікімі гістарычнымі экскурсамі ў 16 і 17 ст. Усе гэтыя звесткі заснаваны амаль цалкам на архіўных крыніцах з Варшавы, Вільні, Менску, Масквы і Пісцовай кнізе Гарадзенскай эканоміі. Уражвае колькасць і якасць апрацоўкі гэтага фактычнага матэрыялу. Падобным чынам апісаны каталіцкія, праваслаўныя і уніяцкія храмы і кляштары. Асветлена дынаміка развіцця будаўнічых участкаў — пляцаў, якія разглядаюцца як першапачатковы элемент структуры горада, з дадаткам табліцы, дзе адлюстраваныя змены колькасці пляцаў па асобных вуліцах на 1560 – 1561, 1780 і 1790 гг.; вылучаны тыпы забудовы (двары і палацы), віды будынкаў (драўляныя, фахверкавыя і мураваныя), іхнутраная планіроўка і колькасць паверхаў, а таксама планіроўка пляцаў і іх кошты ў 17 – 18 ст.

Шмат увагі нададзена разгляду шляхецкіх і магнацкіх уладанняў у горадзе, іх генезісу, прававому афармленню, прычым аўтар адзначае, што гарадзенскія юрыдыкі істотна адрозніваліся ад юрыдык у іх класічным варыянце і па сваіх памерах, і па юрыдычным статусе. Ю. Гардзеў падкрэсліў, што хуткі рост магнацкіх і шляхецкіх уладанняў у горадзе пачынаецца з другой паловы 17 ст., і што гэтая з’ява звязана ў першую чаргу з рашэннем 1673 г. аб правядзенні южнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай у Гародні. Даследчык скрупулёзна апісаў гарадскія ўладанні найбольш заможных родаў Польшчы і Літвы – Радзівілаў, Масальскіх, Агінскіх, Патоцкіх, Тызенгаўзаў, Александровічаў, Сапегаў, Сангушкаў, і паказаў уладанні магнатаў і шляхты адпаведна пасадам у іерархіі Кароны і Вялікага княства. Такім жа чынам разгледжаны ўладанні духавенства і прасочана ўстойлівая тэндэнцыя іх ўзрастання на працягу 17 – 18 ст., а таксама апісана каралеўская або замкавая юрыдыка. Асобна асветлена арганізацыя ўнутранага жыцця юрыдык, якія мелі сваю іерархію і даволі разбудаваную структуру, вызначаны заняткі і павіннасці іх жыхароў, прыведзены прыклады памераў чыншу за карыстанне асобнымі ўчасткамі. Аўтарам прааналізавана дынаміка сацыяльнай структуры ўладальнікаў гарадзенскіх пляцаў, з чаго вынікае, што на працягу 16 – 18 ст. доля ўладанняў мяшчан зменшылася больш як у тры разы, тады як доля ўсіх іншых груп павялічылася (асабліва шляхты і духавенства). Асветлена пытанне аб засяленні

Гародні, вылучаны найбольш прэстыжныя вуліцы горада ці ахопленыя магнацкім і юрыдыкамі, вуліцы, большасць жыхароў якіх займалася рамяством, асобна ахарактарызаваны раён Гарадніцы, а таксама раён кампактнага пражывання жыдоў.

У чацвёртым раздзеле разгледжана грамадская стратыграфія насельніцтва Гародні ў 18 ст. Аўтар зрабіў спробу высветліць колькасць гарадскога насельніцтва ў гэты перыяд, апісаў метадку падлікаў, якой карысталіся польскія даследчыкі пры вызначэнні колькасці жыхароў гарадоў ВКЛ у 16 – 17 ст., і адначасова растлумачыў, што па наяўных крыніцах дакладна вызначыць лічбу насельніцтва Гародні магчыма толькі пачынаючы з 1789 г., калі яна складала 5653 асобы. Далей Ю.Гардзееў даў нарыс грамадскай структуры горада. Прычым апісаў дзве часткі насельніцтва – патрыцыят і плебс. Да вышэйшага слою ў 18 ст. належала каля 50 родаў гарадзенскага мяшчанства. Адзначана, што ў канцы 18 ст. некалькі гарадзенскіх патрыцыяў атрымалі шляхецтва. Чамусьці ў гэтай частцы прапушчана найбольшая група сярэдняга па сваім маёмасным стане мяшчанства – рамеснікі і дробныя гандляры, але адначасова асобна прадстаўлена тая група гараджан, якая незалежна ад маёмаснага стану выбіраў кар’еру духоўных. Плебс падзелены на дзве часткі: 1) слугі, 2) жабракі і іншыя маргіналы. Прычынамі таго, што ў Рэчы Паспалітай не сфарміравалася цэласная мяшчанская культура, аўтар лічыць тое, што ўзровень урбанізацыі ў ВКЛ быў даволі нізкі, а агульная структура горада ў княстве фарміравалася не ўласна мяшчанскай традыцыяй, а пад уплывам эліты грамадства. Да таго ж войны і стихійныя бедствы 17 – 18 ст. прывялі да рэгрэсу гарадоў у Рэчы Паспалітай.

Разгляд рэлігійна-нацыянальнай структуры насельніцтва горада пачынаецца з падрабязнага экскурса ў 16 – 17 ст., з якога вынікае, што горад у той час насялялі не толькі карэнныя жыхары (акрэсленыя ў крыніцах як літвіны, русіны, беларусы ці беларусы), але таксама і палякі, немцы, расейцы, жыды, а яго ваколіцы – татары. Дакладных звестак аб колькасці і працэнтах кожнай народнасці ў 18 ст. не існуе. Па веравызнанні насельніцтва дзялілася на католікаў, праваслаўных, уніятаў, іудзеяў і мусульман. На 18 ст. зноў жа дакладных дадзеных па колькасці паслядоўнікаў кожнай рэлігіі няма, таму аўтар звяртаецца да звестак з 19 і нават пачатку 20 ст. і лічыць, што яны ў пэўнай ступені адлюстроўваюць сітуацыю і ў 18 ст. У гэтай жа частцы працы разгледжана пытанне аб мовах, якія панавалі ў Гародні. Ю.Гардзееў выказаў меркаванне, што моўная сітуацыя ў горадзе нагадвала тую, якая існавала ў іншых мясцовасцях ВКЛ – у палацах і шляхецкіх дварах размаўлялі па-польску, але для кантактаў з сялянствам выкарыстоўвалі беларускую мову, якую ў побыце пастаянна ўжывалі сяляне і дробная шляхта. Аднак польская мова была мовай высокай культуры, на якой вучылі ў школе, карысталіся ў адміністрацыі і войску. Тут жа аўтар вырашыў больш падрабязна спыніцца на гісторыі гарадзенскіх жыдоў і прасачыў яе з 14 да 18 ст., адначасова разгледзеўшы заняткі жыдоўскага насельніцтва і месца іх рассялення ў Гародні. Пры апісанні арганізацыі кіравання горадам даследчык прыводзіць табліцу з імёнамі асобаў, якія займалі пасады войта і ландвойта ў першай палове 16 ст., а таксама пералічвае нека-

торых ураднікаў магістрату і пісараў гарадской канцылярыі. Разгляд рамёства і гандлю суправаджаецца асвятленнем самай вялікай групы гарадскога мяшчанства, якая была прапушчана пры апісанні сацыяльнай структуры насельніцтва. Таксама дакладна апісаны ўсе рамёствы з дадаткам (там, дзе магчыма) імёнаў рамеснікаў. Акрамя таго акрэслена арганізацыя рамеснай вытворчасці ў цэхах (у 18 ст. у Гародні іх было 9) і гандлю.

Аўтар асобна разглядае стан асветы і падкрэсліў, што гараджане па ўзроўню адукацыі практычна не адрозніваліся ад жыхароў іншых вялікіх гарадоў ВКЛ. Сярод іх была даволі нешматлікая група людзей з высокім узроўнем адукацыі — духавенства, ураднікі з гарадской адміністрацыі, настаўнікі, лекары, але большасць насельніцтва была мала- і неадукаванай. Вядома, што некаторыя асобы валодалі бібліятэкамі. Буйныя бібліятэкі былі ў кляштарах. Ю.Гардзеў дапускае, што ў другой палове 18 ст. найбольшая колькасць адукаваных гараджан жыла на Гародніцы, дзе былі сканцэнтраваныя прыезджыя і мясцовыя майстры з мануфактур, а таксама бібліятэкі Антонія Тызенгаўза, Жана Эмануэля Жылібера, Юзафа Сака. Адукацыю гараджан маглі атрымаць ў парафіяльных школах, школах пры кляштарах, прыватных школах, калегіуме езуітаў. Сваю школу мелі жыды. Значную ролю ў інтэлектуальным жыцці адыгрывалі брацтвы. З 1779 г. захаваліся звесткі пра існаванне ў горадзе масонскай ложы.

Як галоўны недахоп кнігі трэба адзначыць недакладнасць яе структуры. Гэта праяўляецца ў паўторах, якія сустракаюцца ва ўводных абзацах. Змест некаторых пунктаў разыходзіцца з іх назвай. На жаль, у манаграфіі адсутнічае даведачны апарат. Хацелася б, каб картаграфічны матэрыял быў больш шырокі і выразны, але гэта, магчыма, выходзіць за межы даследчыцкіх задачаў. Іншыя дробныя недакладнасці (напрыклад, назва гарадзенскага летапіснага “стаўпа” данжонам з’яўляецца данінай памылковай традыцыі, бо ў Беларусі ў прынцыпе не было данжонаў) не зніжаюць адчування, што праца Ю.Гардзева стала сапраўдным этапам у вывучэнні гісторыі Гародні. Можна спадзявацца, што ў бліжэйшы час з’явіцца беларускамоўны варыянт манаграфіі. Азнаямленне з гэтым творам будзе вельмі карысным для ўсіх, хто цікавіцца мінулым Гародні, а таксама для тых, хто жадае бы выканаць падобныя даследаванні для іншых гарадоў Беларусі.

Юрый Кітурка (Гародня)

Сабалеўская В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў. Гародня, 2000. – 88 с.

На паліцы аматараў гарадзенскай гісторыі трапіла новая кніга, прысвечаная мінуламу жыдоўскай абшчыны горада ў перыяд, калі нашы землі былі анэксаваны Расейскай імперыяй. Аўтарка зрабіла ґрунтоўны аналіз праблематыкі, стараючыся ўсебакова разглядаць старонкі жыцця гарадзенскага кагала. У кнізе засяроджваецца ўвага на прафесійнай структуры, рэлігійным жыцці, адукацыі, даб-

рачыннасці і іншых аспектах мінулага гісторыі гарадзенскай жыдоўскай супольнасці. Таму трэба падкрэсліць, што публікацыя мае наватарскі характар.

Дробныя заўвагі, якія тычацца Гародні 15 – 18 ст., абсалютна не змяняюць высокі ўзровень тэкста. Недакладнасці тлумачацца простаі прычынай – абсалютнай невывучаннасцю ранейшых перыядаў гісторыі Гародні і адсутнасцю мапаграфічных працаў па яе гісторыі перыяду сярэднявечча і новага часу. Якраз таму варта падыскураваць аб некаторых спрэчных момантах.

Аўтарка піша аб тым, што “ўжо на пачатку 19 ст. назіраецца выхад больш заможных яўрэяў за мяжы “гета” ў звычайныя кварталы горада” (с. 39). Аднак дакументальны і канаграфічны матэрыялы сведчаць, што ўжо ў 18 ст. шмат жыдоў жыло па-за межамі свайго прызамкавага квартала, на тэрыторыях гарадской і земскай юрыздыкцыі, на кляшторных пляцах. На занёманскім прадмесці жыды маглі пасяліцца ўжо ў першай палове 18 ст. Можна меркаваць таксама, што ў гэты ж час за Нёманам была ўзведзена драўляная сінагога (с. 52).

Надзвычай цяжка вырашыць праблему часу пасялення жыдоў у Гародні. Не выключана, што яна ніколі не будзе высветлена з прычынаў адсутнасці пісьмовых крыніцаў. Аўтарка дзеля аб’ектыўнасці даследавання піша пра тое, што сапраўднасць прывілея 1389 г. вялікага князя Вітаўта гарадзенскім жыдам “...падвяргаецца сёння сумненню” (с. 4). Сапраўды, крыніцы дазваляюць зрабіць выснову аб тым, што жыды жылі ў горадзе ўжо ў першай палове 15 ст. і адрозніваліся сваёй выдатнай гаспадарчай рухлівасцю. У 15 ст. яны падтрымлівалі гандлёвыя кантакты з Познанем. Гарадскія кнігі Гданьска 1423 – 1453 гг. паведамляюць пра гарадзенскага жыда Слему, які вазіў ў Прусы сукно, футра, срэбныя пасы і карэнні.

Гарадзенская жыдоўская абшчына належала да групы пяці найвялікшых у колькасных адносінах у ВКЛ. Заўважым, што жыдоўскае насельніцтва ў 18 ст. было, бадай, найбольшай у працэнтных суадносінах этнічнай групай Гародні. Зіновій Капыскі лічыў, што працэнт жыдоўскага насельніцтва беларускіх гарадоў у 16 – 18 ст. вагаўся ў межах ад 2 да 10. У адносінах да Гародні 16 ст. можна з упэўненасцю прыняць апошні найвышэйшы адсотак. Паводле дадзеных 1764 – 1765 гг. у Гародні пражывала 2 555 жыдоў, а ў 1794 г. іх колькасць складала 2 780 чал. ці больш 43% ад амаль што 6 500 насельніцтва Гародні. Гэтыя лічбы ўскосна пацвярджае *тарыфа гарадзенскіх дымаў* 1790 г., згодна якой колькасць жыдоўскіх дымаў дасягала 30% агульнага ліку аб’ектаў нерухомасці горада. Тэндэнцыя колькаснага росту жыдоўскага насельніцтва Гародні дасягнула апагея на пачатку 19 ст., калі яно складала каля 70% жыхароў горада. У першай палове 19 ст. гарадзенская жыдоўская супольнасць была дамінуючай этнаканфесійнай групай. У 1824 г. яна складала 68,7 % агульнай колькасці гарадскога насельніцтва, а ў 1840 г. – 67,61%.

Да безумоўнай вартасці кнігі належыць яе крыніцазнаўчая база, выкарыстанне вялікай колькасці дакументальных матэрыялаў з архіваў Гародні, Менска, Пецярбурга, Варшавы. Дадатковым “козырам” з’яўляецца яе ілюстрацыйнасць.

Аўтарка здолела паказаць сваеразнастайныя гістарычныя і культуралагічныя веды. У навукова-метадалагічных адносінах кніга адпавядае еўрапейскім даследчым традыцыям. Яна прадстаўляе гісторыю адной этнічнай групы на вызначаным адрэзку часу, што дазволіла пазбегнуць безаблічнай і павярхоўнай характарыстыкі, уласцівай шматлікім даследаванням савецкага перыяду.

З тэксту вынікае таксама, што аўтарка хацела б распавесці значна больш. Адчуваецца яе выразная эмацыянальная заангажаванасць тэматыкай. Нягледзячы на дробныя заўвагі і дыскусійныя моманты, тэкст кнігі пакідае вельмі добрае ўражанне. Застаецца толькі пашкадаваць аб мізэрнасці наклада.

Юры Гардзееў (Кракаў)